
ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ Η ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία χρόνια η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας υπήρξε μαζική. Τόσο στις ανεπτυγμένες όσο και στις ημιβιομηχανοποιημένες χώρες¹ το ποσοστό των απασχολούμενων γυναικών συνεχώς αυξάνει. Στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες έχει σχεδόν φτάσει στο υψηλότερο ποσοστό γυναικείας απασχόλησης από τις αρχές του αιώνα. Αυτό που παρατηρούμε σε αυτές τις χώρες είναι ότι υπάρχει μείωση της γυναικείας απασχόλησης στον αγροτικό τομέα και συνεχής αύξηση της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα, δηλαδή στις υπηρεσίες.

Η θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας έχει δώσει αφορμή για πολλές θεωρητικές συζητήσεις. Τόσο οι φεμινιστικές ομάδες όσο και διάφοροι επιστήμονες (οικονομολόγοι, κοινωνιολόγοι κλπ.) έχουν διερευνήσει σε βάθος τη θέση των απασχολούμενων γυναικών. Η κοινή κατάληξη όλων αυτών των συζητήσεων είναι ότι η θέση της γυναίκας είναι κατώτερη από τη θέση του άνδρα, είτε ως προς το μισθό είτε ως προς την ανεργία είτε ως προς το είδος της δουλειάς. Μετά από τη διαπίστωση για την κατωτερότητα της απασχολούμενης γυναίκας ως προς τον άνδρα, ξεκίνησε μια συστηματική ανάλυση των αιτιών γι' αυτή την κατάσταση. Πολλές φορές όμως οι διάφορες θεωρίες (για την ερμηνεία της θέσης της γυναίκας) αλληλοκαλύπτονται σε πολλά σημεία, χωρίς να είναι απόλυτα διαχωρισμένο το πού αρχίζει η μία

---

* Οικονομολόγος.

1. Δεν δεχόμαστε το χωρισμό σε ανεπτυγμένες, υποανεπτυγμένες και ημιβιομηχανοποιημένες χώρες. Η διαφορά στον τρόπο ανάπτυξης των χωρών δεν αιτιολογεί το χωρισμό σ' αυτές τις τρεις κατηγορίες. Η «υποανάπτυξη» δεν θεωρείται μη ανάπτυξη ή καθυστερημένη ανάπτυξη αλλά ένας άλλος τρόπος ανάπτυξης. Όπου στο κείμενο αυτό χρησιμοποιούνται οι παραπάνω όροι, χρησιμοποιούνται μόνο για λόγους ευκολίας.

και πού τελειώνει η άλλη. Οι φεμινιστικές αντιλήψεις περί εκμετάλλευσης της γυναίκας από τον άνδρα ή το κεφάλαιο ως ένα βαθμό ταυτίζονται (όχι όμως απόλυτα) με τη θεωρία περί δυαδικής αγοράς εργασίας και με τη μαρξιστική θεωρία περί εφεδρικού βιομηχανικού στρατού.

Σήμερα, όπου η νομοθετική κατοχύρωση της ισότητας των δύο φύλων στις ανεπτυγμένες χώρες έχει ως ένα βαθμό επιτευχθεί, συσσωρεύονται διάφορες καταγγελίες περί διαφορετικής μισθολογικής μεταχείρισης ανδρών-γυναικών, περί εμποδίων για την επαγγελματική άνοδο της γυναίκας κλπ. Ποια όμως είναι πράγματι σήμερα η θέση της γυναίκας στην αγορά εργασίας; Ανήκει σε μια δευτερεύουσα (ως προς εκείνη του άνδρα) αγορά εργασίας; Αποτελεί έναν εφεδρικό βιομηχανικό στρατό που είναι απαραίτητος για τις ανάγκες της συσσώρευσης του κεφαλαίου;

Αυτά είναι τα ερωτήματα στα οποία θα προσπαθήσουμε ν' απαντήσουμε στη συνέχεια. Προτού όμως προχωρήσουμε στη διερεύνηση αυτών των προβλημάτων, θα θέλαμε να κάνουμε ορισμένες υποθέσεις. Καταρχήν αυτό που μας ενδιαφέρει είναι η σχέση κεφάλαιο-γυναικεία εργασία και όχι η σχέση άνδρας επιχειρηματίας-γυναίκας εργάτρια ή υπάλληλος. Δηλαδή ερμηνείες για τη θέση της γυναίκας στην αγορά εργασίας, που απορρέουν από τη δεύτερη σχέση του τύπου: είναι μισογύνης γι' αυτό την αμείβει λιγότερο ή δεν της δίνει προαγωγή (παρόλο που συμβαίνουν τέτοιες περιπτώσεις) δεν μας ενδιαφέρουν σ' αυτό το άρθρο. Επίσης δεν θ' ασχοληθούμε καθόλου με προβλήματα σεξιστικής φύσης στους τόπους δουλειάς, παρόλο που πολλές φορές είναι πολύ σοβαρά.

Τις θεωρίες που προσπαθούν να εξηγήσουν θεωρητικά τη θέση της γυναίκας στην απασχόληση θα μπορούσαμε να τις κατατάξουμε σε δύο κατηγορίες²: σε κείνες που δίνουν σημασία στα προσωπικά χαρακτηριστικά ανδρών και γυναικών στην αγορά εργασίας και σε κείνες που δίνουν σημασία στις δομές της αγοράς εργασίας. Στην πρώτη κατηγορία ανήκει η θεωρία περί ανθρώπινου κεφαλαίου και η θεωρία περί στερεότυπων ρόλων ανάλογα με το φύλο, και στη δεύτερη η θεωρία περί δυαδικού στην αγορά εργασίας και η μαρξιστική θεωρία περί εφεδρικού βιομηχανικού στρατού.

---

2. Βλ. «Sex Segregation in the U.S. Labor Force» των Val Burris και Amy Wharton, *Review of Radical of Political Economics*, τ. 14, τχ. 3, 1982.

α) Θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου

Αυτή η θεωρία, που είναι απόρροια της νεοκλασικής θεωρίας, έχει σαν κέντρο ανάλυσής της τον ατομικό εργάτη. Δίνει έμφαση στα διαφορετικά χαρακτηριστικά των εργατών που έχουν αποτέλεσμα τη διαφοροποίηση της θέσης τους στην αγορά εργασίας. Σαν χαρακτηριστικά εννοεί τα χρόνια σχολικής εκπαίδευσης που έχει ο καθένας, την κατάρτιση που έχει αποκτήσει κλπ. Προσπαθεί μέσω μιας ποσοτικής μέτρησης των χαρακτηριστικών, η οποία αντανακλά έναν διαφορετικό βαθμό παραγωγικότητας, να εξηγήσει τις διαφορετικές ομάδες ατόμων στην αγορά εργασίας. Άρα, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η κατωτερότητα της θέσης της γυναίκας εξηγείται από τον χαμηλότερο βαθμό σε χαρακτηριστικά, άρα χαμηλότερη παραγωγικότητα. Γι' αυτό εργάζεται σε δουλειές με χαμηλότερο μισθό και περιοδικά. Δυστυχώς για τη νεοκλασική θεωρία, τα στατιστικά στοιχεία τη διαψεύδουν. Η παραγωγικότητα της γυναικείας εργασίας δεν είναι χαμηλότερη από εκείνη της ανδρικής εργασίας και δεν παρουσιάζει γενικά συμπτώματα περιοδικής απασχόλησης. Το σύνολο των γυναικών που ανήκει στην εργατική και μικροαστική τάξη (άρα η πλειονότητα των γυναικών) εργάζεται κατά συνεχή και όχι περιοδικό τρόπο (αφού βέβαια αφαιρέσουμε την περίοδο της γονιμότητας και του πρώτου καιρού για το μέγαλωμα των παιδιών· επιπλέον η δημιουργία στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες παιδικών σταθμών και άλλων κοινωνικών υπηρεσιών έχει μικρύνει πολύ το διάστημα παραμονής της γυναίκας έξω από την αγορά εργασίας). Εξάλλου ο χρόνος εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης είναι ο ίδιος τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες. Άρα δεν ευσταθεί η ποσοτική διαφορά χαρακτηριστικών ανάμεσα σε γυναίκες και άνδρες και συνεπώς δεν μπορεί να εξηγηθεί ούτε η διαφορά στους μισθούς ούτε και η διαφορετική κοινωνική θέση στην αγορά εργασίας. Ως εκ τούτου η θεωρία περί ανθρώπινου κεφαλαίου δεν μπορεί να δώσει μια ικανοποιητική και ολοκληρωμένη εξήγηση για την κατωτερότητα της γυναίκας στην αγορά εργασίας.

β) Η θεωρία περί στερεότυπων ρόλων ανάλογα με το φύλο

Η θεωρία αυτή υποστηρίζει ότι η διαφορετική θέση της γυναίκας στην αγορά οφείλεται στο ότι στην κοινωνία έχουν καθιερωθεί κάποιοι ειδικοί ρόλοι και αξίες διαφορετικές για τον άνδρα απ' ό,τι για τη γυναίκα. Ο ρόλος της γυναι-

κας ταυτίζεται μ' εκείνον της συζύγου και μητέρας. Ο ρόλος της στην αγορά εργασίας θεωρείται προέκταση του ρόλου της στην οικογένεια. Συνεπώς στην αγορά εργασίας υπάρχουν δουλειές που μπορούμε να τις χαρακτηρίσουμε ανδρικές και άλλες που τις χαρακτηρίζουμε γυναικείες.

Εάν δεχτούμε ότι πράγματι ορισμένες δουλειές είναι μόνο για άνδρες και άλλες μόνο για γυναίκες, δεν μας εξηγεί η θεωρία αυτή την ανισότητα που υπάρχει ανάμεσα στις αμοιβές των ανδρικών και γυναικείων επαγγελμάτων. Η ύπαρξη ξεχωριστών θέσεων για τον άνδρα και τη γυναίκα δεν σημαίνει ότι πρέπει να υπάρχουν και ξεχωριστές αμοιβές. Επίσης το ποιες δουλειές είναι ανδρικές και το ποιες γυναικείες είναι μια υποκειμενική αντίληψη, άρα μπορεί να υπάρχει διαφοροποίηση από περιοχή σε περιοχή και από εργοδότη σε εργοδότη. Ακόμη η θεωρία αυτή δεν μας εξηγεί γιατί άνδρες και γυναίκες που δουλεύουν σε μια περίπου ίδια θέση (χωρίς αυτή να είναι ανδρική ή γυναικεία) παρουσιάζουν διαφορές στο ύψος των μισθών τους.

Συνεπώς η θεωρία αυτή δεν μπορεί να προσφέρει μια ικανοποιητική εξήγηση για τη θέση της γυναίκας στην αγορά εργασίας.

Θα θέλαμε εδώ να κάνουμε μια παρατήρηση που αφορά τόσο τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου όσο και τη θεωρία περί στερεότυπων ρόλων ανάλογα με το φύλο. Αυτές οι δύο θεωρίες θεωρούν την αγορά εργασίας σαν κάτι το ενιαίο, το δεδομένο, χωρίς οι δομές του να εξελίσσονται χρονικά· η είσοδος των ανδρών και γυναικών στην αγορά εργασίας και η κατεύθυνσή τους σε ορισμένες θέσεις γίνονται βάσει ατομικών χαρακτηριστικών. Όμως το να μην παίρνεται καθόλου υπόψη η δομή της αγοράς εργασίας — η οποία ως γνωστόν εξελίσσεται και δεν παραμένει στάσιμη — και να δίνεται έμφαση μόνο στα ατομικά χαρακτηριστικά, καθιστά ανεπαρκείς τις θεωρίες αυτές στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν τη γυναικεία θέση στην αγορά της εργασίας.

Οι θεωρίες οι οποίες μας προσφέρουν μια καλύτερη ερμηνεία της θέσης της γυναικείας εργασίας είναι αυτές που παίρνουν υπόψη τους τη δομή της αγοράς της εργασίας. Αυτές είναι: ο δυαδισμός στην αγορά εργασίας και η μαρξιστική θεωρία περί εφεδρικού βιομηχανικού στρατού.

α) Θεωρία περί δυαδισμού στην αγορά εργασίας

Ο Πιόρ Μίτσαελ στο άρθρο του «Δυαδισμός στην αγορά εργασίας»³ ομιλεί για το δυαδισμό σαν ένα χωρισμό της αγοράς εργασίας σε δύο τομείς: ο πρώτος τομέας όπου οι μισθοί είναι πιο υψηλοί, η απασχόληση πιο σταθερή και η εργασία περισσότερο ενδιαφέρουσα, και ο δεύτερος τομέας όπου οι μισθοί είναι πιο χαμηλοί, η απασχόληση πιο ασταθής και η εργασία λιγότερο ενδιαφέρουσα. Ο δεύτερος τομέας είναι αυτός των γυναικών, των νέων, των μεταναστών και άλλων μειονοτικών και περιθωριακών ομάδων.

Προτού εξετάσουμε λεπτομερώς εάν τα χαρακτηριστικά του δεύτερου τομέα είναι πράγματι και χαρακτηριστικά της γυναικείας εργασίας, θα θέλαμε να κάνουμε μια παρατήρηση κάπως γενική. Τόσο στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες (όπως η Γαλλία) όσο και στις ημιβιομηχανοποιημένες χώρες (όπως η Ελλάδα) το μεγαλύτερο ποσοστό των εργαζόμενων γυναικών βρίσκεται στον τριτογενή τομέα (δηλαδή δημόσια διοίκηση, ασφάλειες, τράπεζες κ.λπ.). Πιο συγκεκριμένα το 1985 στην Γαλλία⁴ 4.985.747 γυναίκες εργάζονταν στον τριτογενή τομέα έναντι 427.519 στη γεωργία, 1.419.261 στη βιομηχανία και 67.705 στις κατασκευές. Το 1985 στην Ελλάδα⁵ 460.800 γυναίκες εργάζονταν στον πρωτογενή τομέα, 195.700 γυναίκες στον δευτερογενή τομέα, 2.200 γυναίκες στις κατασκευές και 558.100 γυναίκες στον τριτογενή τομέα. Δηλαδή το μεγαλύτερο ποσοστό γυναικών δουλεύει σε δουλειές με υψηλούς μισθούς, πιο σταθερές και πιο ενδιαφέρουσες.

Επίσης μπορούμε να πούμε ότι η θεωρία αυτή κάνει διάκριση ανάμεσα στον πρώτο τομέα (όπου κατά κύριο λόγο δουλεύουν οι άνδρες) και στον δεύτερο τομέα (όπου κατά κύριο λόγο δουλεύουν γυναίκες), χωρίς να εξετάζει τις διακρίσεις ανάμεσα στις γυναίκες και στους άνδρες στον ίδιο τομέα (π.χ. ή στον πρώτο ή στον δεύτερο τομέα). Περιγράφει το χωρισμό της αγοράς εργασίας σε δύο τομείς αλλά δεν μας εξηγεί καθόλου τα αίτια του χωρισμού αυτού. Ακόμη δεν ενδιαφέρεται καθόλου για τη σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στους δύο τομείς.

Πιο συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά τη σταθερή απασχόληση/ασταθή απασχόληση στη Γαλλία,⁶ τα στατιστικά στοιχεία μας δείχνουν ότι οι γυναί-

3. Βλ. Piore Michael, «Dualism in the Labor Market», *Revue Économique*, τχ. I, 1978.

4. *Enquete sur l'emploi de Mars 1985*, INSEE.

5. *Έρευνα απασχόλησης του εργατικού δυναμικού το 1985*, ΕΣΥΕ 1986.

6. Δυστυχώς η σοβαρή έλλειψη στατιστικών στοιχείων για την Ελλάδα δεν μας επιτρέπει να εξαγάγουμε κάποια συμπεράσματα.

κες που δεν αλλάζουν καθόλου εγκατάσταση (δηλαδή επιχείρηση, κατάσταση κ.λπ.) αντιστοιχούν σε 92,5% ανάμεσα στο 1976-1977 έναντι 91,8% για τους άνδρες, σε 90,7% ανάμεσα στο 1977-1978 έναντι 89,8% για τους άνδρες, σε 93,7% ανάμεσα στο 1978-1979 έναντι 92,4% για τους άνδρες, και τέλος σε 93,7% ανάμεσα στο 1979-1980 έναντι 92,8% για τους άνδρες.⁷ Δεν μπορούμε λοιπόν να υποστηρίξουμε ότι οι γυναίκες βρίσκονται σε μια δευτερεύουσα αγορά εργασίας ως προς εκείνη των ανδρών, τη στιγμή που δουλεύουν σε απασχολήσεις πιο σταθερές από εκείνες των ανδρών.

Σε ό,τι αφορά τους χαμηλούς μισθούς/υψηλούς μισθούς πρέπει να πάρουμε υπόψη μας ότι οι γυναίκες κατέχουν την πλειονότητα των θέσεων που απαιτούν τη λιγότερη ειδικευση.

Επίσης πρέπει ακόμη να τονίσουμε ότι δεν πρέπει να συγχέουμε τον όρο σταθερότητα στην απασχόληση με τον όρο πρόσκαιρη απασχόληση. Ο πρώτος όρος σημαίνει τη μεταπήδηση (εκούσια ή μη) από τη μια επιχείρηση στην άλλη, ενώ ο δεύτερος όρος σημαίνει την εργασία που διαρκεί συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες αυτό το είδος απασχόλησης αναπτύσσεται συνεχώς και το μεγαλύτερο ποσοστό των απασχολούμενων σ' αυτό το είδος απασχόλησης είναι γυναίκες.

Κρίνοντας συνολικά τη θεωρία περί δυαδισμού στην αγορά εργασίας μπορούμε να πούμε ότι προσφέρει μια πιο επαρκή εξήγηση της γυναικείας θέσης απ' ό,τι οι προηγούμενες θεωρίες. Το κύριο για τη θεωρία αυτή είναι η δομή στην αγορά εργασίας, η οποία δεν είναι στατική αλλά εξελίσσεται. Παρ' όλα αυτά η θεωρία αυτή έχει και τους δικούς της περιορισμούς. Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, η θεωρία αυτή είναι περιγραφική καθ' όσον μας περιγράφει μια κατάσταση (χωρισμό της αγοράς εργασίας σε δύο τομείς) χωρίς να μας εξηγεί τα αίτια της κατάστασης αυτής. Αντιπαραβάλλει αυτούς που εργάζονται στον δεύτερο τομέα (γυναίκες) μ' αυτούς στον πρώτο τομέα (άνδρες). Είδαμε όμως ότι τα χαρακτηριστικά της εργασίας στον δεύτερο τομέα δεν συμπίπτουν με τα χαρακτηριστικά της γυναικείας εργασίας. Δεν μπορεί να εξηγήσει τη θέση της γυναίκας απέναντι στον άνδρα όταν βρίσκονται στην ίδια θέση εργασίας. Δεν δίνει έμφαση στις αντιθέσεις ανάμεσα στις ίδιες τις γυναίκες (αυτή που είναι στέλεχος της επιχείρησης απέναντι στην εργάτρια). Τέλος δεν ενδιαφέρεται καθόλου για τη σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο τομείς της αγοράς εργασίας.

---

7. Βλ. J.F. Germe, «Instabilité, précarité et transformation d'emploi», C.E.P., Απρ.-Ιούν. 1981, σ. 61.

β) Μαρξιστική θεωρία περί εφεδρικού βιομηχανικού στρατού

Πολλοί μαρξιστές οικονομολόγοι ή κοινωνιολόγοι προσπαθούν να ερμηνεύσουν τη θέση της γυναίκας στηριζόμενοι στη μαρξική θεωρία περί εφεδρικού βιομηχανικού στρατού.⁸ Προσπαθούν να ερμηνεύσουν την εκμετάλλευση της γυναίκας ως εκμετάλλευση κατά κύριο λόγο από το κεφάλαιο και κατά δευτέρο λόγο από τον άνδρα. Άρα ο αγώνας για την απελευθέρωση της γυναίκας πρέπει να είναι αγώνας ενάντια στην κυριαρχία του κεφαλαίου. Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι αρκετοί μαρξιστές παραβλέπουν σχεδόν τελείως την εκμετάλλευση της γυναίκας από τον άνδρα. Θεωρώντας ότι με την αλλαγή του καπιταλισμού ως κυρίαρχου τρόπου παραγωγής (άρα και με την απελευθέρωση της γυναίκας από την εκμετάλλευση του κεφαλαίου) θα επέλθει αυτόματα και η απαλλαγή της γυναίκας και από την καταπίεση του άνδρα. Όμως τα πράγματα δεν είναι τόσο απλοϊκά. Η πάλη της γυναίκας ενάντια στην κυριαρχία του κεφαλαίου δεν πρέπει να είναι και η μόνη της πάλη. Η εξάλειψη της καταπίεσής της από τον άνδρα θα επέλθει μόνο μετά από σκληρό αγώνα και όχι σαν απλή απόρροια της εξάλειψης της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης.

Ας γυρίσουμε όμως στη θεωρία περί εφεδρικού βιομηχανικού στρατού. Για να καταλάβουμε πώς εξηγείται η θέση της γυναίκας μέσω αυτής της θεωρίας πρέπει να αναφέρουμε περιληπτικά ποια είναι η μαρξική θεωρία περί εφεδρικού βιομηχανικού στρατού.

Η συνεχής συσσώρευση του κεφαλαίου,⁹ που στην αρχή εμφανίστηκε σαν ποσοτική του διεύρυνση, συντελείται μέσα σε διαρκή ποιοτική αλλαγή της σύνθεσής του, σε συνεχή αύξηση του σταθερού κεφαλαίου εις βάρος του μεταβλητού. Δηλαδή ενώ αυξάνεται η μάζα του σταθερού κεφαλαίου, μειώνεται η ζήτηση για εργατικά χέρια, άρα ολοένα και μεγαλύτερο τμήμα του ενεργού βιομηχανικού κόσμου βγαίνει από την παραγωγή και αποτελεί τον εφεδρικό βιομηχανικό στρατό. Το μέγεθός του είναι συνάρτηση των διαφόρων φάσεων ενός οικονομικού κύκλου και πιέζει πάντοτε προς τα κάτω το ύψος των μισθών. Άρα όταν σε κάποια συγκεκριμένη φάση του κύκλου ο καπιταλισμός έχει ανάγκη από εργατικά χέρια, τα αντλεί από τον εφεδρικό βιομηχανικό στρατό και όταν δεν τα έχει ανάγκη, αυτά τα πλεονάζοντα εργατικά χέρια προστίθενται στον εφεδρικό βιομηχανικό στρατό. Όσο πιο μεγάλο είναι

8. Βλ. «From Home Production to Wage Labour: Women as a Reserve Army» της Marilyn Power, *Review of Radical of Political Economics*, τ. 15, τχ. 1, 1983.

Ως κριτική στο παραπάνω άρθρο, βλ.: «Women as a Reserve Army of Labour: a Critique» των Lynda Yanz και David Smith, *Review of Radical of Political Economics*, τ. 15, τχ. 1, 1983.

9. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. Ι, σ. 651.

το ύψος του, τόσο πιο πολύ μειώνονται οι απαιτήσεις των εργατών για αύξηση των μισθών.

Ο Μαρξ¹⁰ είχε διακρίνει τρεις κύριες μορφές του σχετικού υπερπληθυσμού: τη ρευστή, τη λανθάνουσα και τη στάσιμη.

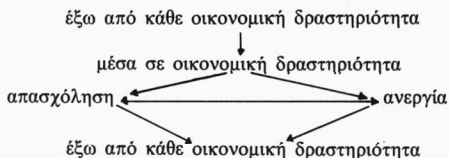
Η πρώτη παρουσιάζεται στα «κέντρα της σύγχρονης βιομηχανίας—εργοστάσια, μανουφακτούρες, χυτήρια και μεταλλεία κ.λπ.— όπου οι εργάτες τότε απωθούνται και τότε προσελκύονται σε μεγαλύτερο αριθμό, έτσι που γενικά ο αριθμός των εργαζόμενων αυξάνει αν και σε διαρκώς φθίνουσα αναλογία, σε σύγκριση με την κλίμακα παραγωγής».

Η δεύτερη μορφή εμφανίζεται κυρίως στην επαρχία. «Όταν η κεφαλαιοκρατική παραγωγή κατακτήσει τη γεωργία ή στο βαθμό που την έχει κατακτήσει, παράλληλα με τη συσσώρευση του κεφαλαίου που λειτουργεί σ' αυτόν τον τομέα ελαττώνεται απόλυτα η ζήτηση εργατών γης, χωρίς η απόθεση αυτών των εργατών να συμπληρώνεται με μια μεγαλύτερη προσέλευσή τους όπως γίνεται στη μη γεωργική βιομηχανία. Γι' αυτό, ένα μέρος του αγροτικού πληθυσμού είναι πάντα έτοιμο να μετατραπεί σε προλεταριάτο της πόλης ή της μανουφακτούρας και караδοκεί να βρει τους κατάλληλους όρους γι' αυτή τη μετατροπή. Έτσι αναβρύζει διαρκώς η πηγή αυτή του σχετικού υπερπληθυσμού».

Η τρίτη κατηγορία του σχετικού υπερπληθυσμού, ο στάσιμος υπερπληθυσμός, «αποτελεί τμήμα του εν ενεργεία εργατικού στρατού, αλλά τελείως άτακτη απασχόληση... Χαρακτηριστικό για την κατηγορία αυτή είναι το ανώτατο όριο του χρόνου εργασίας και το ελάχιστο όριο μισθού...».

Τέλος υπάρχει και μια τέταρτη μορφή του σχετικού υπερπληθυσμού που έχει το ενδιαίτημά του στη σφαίρα του παουπερισμού (έσχατη εξαθλίωση). «Το κοινωνικό αυτό στρώμα αποτελείται από τρεις κυρίως κατηγορίες. Πρώτον, από τους ικανούς προς εργασία... Δεύτερον, από τα ορφανά και τα παιδιά των εξαθλιωμένων... Τρίτον, από τους ξεπεσμένους, απαθλιωμένους, ανίκανους προς εργασία...».

Μπορούμε να πούμε ότι η πρώτη μορφή του σχετικού υπερπληθυσμού χαρακτηρίζεται κυρίως από μια κινητικότητα ανάμεσα σε:

10. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. Ι, σ. 664-666.

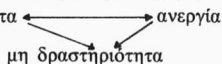
Η δεύτερη μορφή και κατά ένα μεγάλο μέρος η τρίτη μορφή χαρακτηρίζονται από μια κινητικότητα ανάμεσα στους διάφορους τομείς της οικονομίας.

Όπως παρατηρούμε από τις μορφές του σχετικού υπερπληθυσμού, θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τις γυναίκες στην πρώτη μορφή του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού. Άρα, αν θέλουμε να δούμε αν οι γυναίκες αποτελούν πράγματι εφεδρικό βιομηχανικό στρατό, πρέπει να έχουμε υπόψη μας κυρίως τα χαρακτηριστικά της πρώτης μορφής.

Σύμφωνα με τη μαρξική θεώρηση, για να αποτελούν οι γυναίκες εφεδρικό βιομηχανικό στρατό πρέπει η εξέλιξή τους στην αγορά εργασίας να καθορίζεται αποκλειστικά από τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Δηλαδή σε περιόδους οικονομικής άνθησης, η συσσώρευση του κεφαλαίου οδηγεί τις γυναίκες από τον εφεδρικό βιομηχανικό στρατό στην αγορά εργασίας, και σε περιόδους οικονομικής ύφεσης τις οδηγεί από την αγορά εργασίας είτε στον εφεδρικό βιομηχανικό στρατό είτε στην ολοκληρωτική εγκατάλειψη της εργασίας. Μ' άλλα λόγια θα μπορούσαμε να πούμε ότι για να λειτουργούν οι γυναίκες σαν εφεδρικός βιομηχανικός στρατός πρέπει να προσλαμβάνονται τελευταίες και να απολύονται πρώτες.

Καταρχήν θα θέλαμε να κάνουμε μια παρατήρηση. Από τη στιγμή που οι γυναίκες εισέρχονται στην αγορά εργασίας, οι εισοδοί-έξοδοί τους από την ενεργό οικονομική δραστηριότητα δεν μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι ο σχετικός υπερπληθυσμός είναι πάντοτε ο ίδιος. Ένα άλλο χαρακτηριστικό είναι ότι τα στατιστικά στοιχεία δεν μας δείχνουν ότι η γυναίκα πρώτη απολύεται και τελευταία προσλαμβάνεται. Τα τελευταία χρόνια ένα ολοένα σημαντικότερο ποσοστό γυναικών απασχολείται στον τριτογενή τομέα, όπου διακρίνεται για περισσότερη σταθερότητα στην απασχόληση.

Τέλος, ένα άλλο χαρακτηριστικό είναι ότι ένας συνεχής αριθμός μη απασχολούμενων γυναικών (δεν έχουν ξαναδουλέψει ποτέ στη ζωή τους) μπαίνει στην αγορά εργασίας τόσο στις ανεπτυγμένες όσο και στις ημιβιομηχανοποιημένες χώρες. Δηλαδή ενώ βρισκόμαστε σε περίοδο κρίσης, αυξάνεται συνεχώς ο αριθμός των εργαζόμενων γυναικών οι οποίες καταλαμβάνουν τις περισσότερες από τις δημιουργούμενες νέες θέσεις, που κατά κύριο λόγο βρίσκονται στον τριτογενή τομέα. Παρατηρούμε κατά κύριο λόγο μία κινητικότητα στις γυναίκες από τη μη δραστηριότητα στην ενεργό δραστηριότητα και κατά δεύτερο λόγο από ενεργό δραστηριότητα

Άρα, παρόλο που η μαρξιστική θεωρία είναι πιο πλήρης απ' ό,τι οι άλλες θεωρίες, εντούτοις παρουσιάζει αρκετά κενά. Η εξήγηση του ρόλου της γυναίκας στην αγορά της εργασίας από το ρόλο που καλείται να διαδραματί-

σει σαν μέρος του εφεδρικού βιομηχανικού στρατού είναι ελλιπής. Βλέπει το ρόλο της γυναίκας σαν κάτι που είναι εκ των προτέρων καθορισμένο. Η εξέλιξη της θέσης της γυναίκας δεν μπορεί να είναι άλλη από εκείνη της διαδικασίας της συσσώρευσης του κεφαλαίου και της πάλης των τάξεων.

IV. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το να πούμε ότι ο ρόλος των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι να αποτελούν έναν εφεδρικό βιομηχανικό στρατό δεν μας βοηθάει στο να ερμηνεύσουμε την εξέλιξη της γυναικείας εργασίας. Δεν μας απαντάει στο γιατί οι γυναίκες είναι συγκεντρωμένες σε ορισμένους κλάδους, ενώ σε άλλους η συμμετοχή τους είναι ελάχιστη. Δεν μας διευκρινίζει με ποιο τρόπο και γιατί οι γυναίκες μπόηκαν στην αγορά εργασίας. Αποσιωπάται η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην οικογένεια και την αγορά εργασίας και εάν το ένα επηρεάζει την εξέλιξη του άλλου.

Για να καταλάβουμε τη θέση της γυναίκας στην αγορά εργασίας δεν πρέπει να την ξεκόψουμε από τη συσσώρευση του κεφαλαίου και την πάλη των τάξεων. Κάθε χώρα έχει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ανάπτυξης. Η συσσώρευση του κεφαλαίου και η πάλη των τάξεων έχει καθορίσει αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και την εξέλιξη της γυναίκας στην αγορά εργασίας. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η κινητικότητα της γυναικείας εργασίας εξαρτάται από πάμπολλους παράγοντες. Τα επιβαλλόμενα μοντέλα κατανάλωσης επιτείνουν την τάση της γυναίκας στο να εργαστεί. Με την αλλαγή στα ήθη και στα έθιμα φθίνει ο παραδοσιακός ρόλος της γυναίκας μέσα στο σπίτι. Βέβαια σ' αυτό συντείνει και η οικονομική κατάσταση που δεν αφήνει πια περιθώρια αυταπάτης: η οικογένεια δεν μπορεί πια να συντηρηθεί μόνο μ' ένα μισθό. Από την άλλη, η κοινωνικοποίηση σ' ένα μεγάλο βαθμό της εργατικής δύναμης, είτε από το κράτος είτε από την αγορά (βρεφικοί σταθμοί, έτοιμα φαγητά, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη κ.λπ.) δίνει τη δυνατότητα στη γυναίκα να ξεφύγει από τους περιορισμούς του σπιτιού και να εργαστεί. Η ίση μόρφωση για άνδρες και γυναίκες (στο βαθμό που δίνει τη δυνατότητα στη γυναίκα να προχωράει προς τις ανώτατες βαθμίδες εκπαίδευσης) δίνει ένα ακόμη εφόδιο στην πάλη των γυναικών για την καθιέρωσή τους στην αγορά εργασίας. Όλα αυτά εξηγούν τη συνεχή αύξηση των γυναικών που θέλουν να εργαστούν και είναι η πρώτη φορά στη ζωή τους που το κάνουν. Η ενσωμάτωσή τους στην αγορά εργασίας γινόταν τα τελευταία χρόνια μέσω του τριτογενούς τομέα. Στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, όπου αυξάνεται συνεχώς ο θεσμός της μερικής απασχόλησης, ολοένα και ένας μεγαλύτερος

αριθμός γυναικών καταλαμβάνει αυτές τις θέσεις. Αυτή η νέα μορφή απασχόλησης (μερική απασχόληση) δίνει τη δυνατότητα στη γυναίκα να ανταποκρίνεται τόσο στον λεγόμενο παραδοσιακό της ρόλο (δηλαδή στο ρόλο της μέσα στην οικογένεια) όσο και στο ρόλο της στην αγορά εργασίας.

Άρα ιστορικοί και κοινωνικοί λόγοι έχουν συμβάλει στην αύξηση της γυναικείας εργασίας. Η εξέλιξη της εξαρτάται από το αποτέλεσμα διαφόρων αγώνων που οι γυναίκες είναι αναγκασμένες να δώσουν: αγώνα για ισότητα στην απασχόληση και στους μισθούς, αγώνα για το σεβασμό της γυναικείας προσωπικότητας, αγώνα για την ολοένα μεγαλύτερη απελευθέρωση της γυναίκας από παράγοντες που την εμποδίζουν να εργαστεί, αγώνα για την είσοδο στα λεγόμενα ανδρικά επαγγέλματα και γενικά αγώνα απέναντι στις ανδροκρατικές αντιλήψεις.

Πιστεύουμε λοιπόν ότι αυτό που είναι σημαντικό δεν είναι να θεωρήσουμε τις γυναίκες σαν εφεδρικό βιομηχανικό στρατό αλλά να δούμε κάτω από ποιες συνθήκες και με ποιο τρόπο εισέρχονται στην αγορά εργασίας, πώς επηρεάζονται από τις μεταβολές στο παραγωγικό σύστημα και πώς συνδέεται η γυναικεία εργασία με την ανδρική στη δημιουργία του υπερπροϊόντος, απαραίτητου για την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος.